

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏԵԼԻՉԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ****Ա.****Ս. ԳԻՐՔ ԵՒ ԲԱԲԵԼՈՆ**

Ֆրիտրիխ Տելիչ, Պերլինի Համալսարանի բազմահմուտ եւ հռչակաւոր ասորագէտներէն մին, Գերման կայսեր առջեւ երեք դասախօսութիւններ կարդաց Ս. Գրոց եւ Բաբելոնի մասին, որոնք իրենց հետաքրքրական բովանդակութեամբ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութեան առարկայ եղան: 1903-էն սկսեալ ո՛չ միայն մասնագիտական հանդէսներ, այլ նոյն իսկ օրաթերթեր ձգտեցան ծանօթացնել խնդիրը իրենց ընթերցողներուն: Անթիւ եւ անհամար գիրքեր եւ տետրակներ լոյս տեսան Ֆ. Տելիչի շօշափած հնախօսա-կրօնական հարցերը լուսաբանելու համար: Նոյն իսկ մեր օրաթերթերը ժամանակին հպանցիկ կերպով ծանօթագրեցին այս հետազօտութիւնը, առանց սակայն իսկական աղբիւրէն օգտուելու: Մեր նպատակն է հիմա, այս դասախօսութիւնը աւելի մօտէն ծանօթացնել եւ ցոյց տալ թէ ի՞նչպէս Ս. Գրոց զանազան հատուածները Բաբելա-ասորական արձանագրութեանց շնորհիւ կը լուսաբանուին եւ մեզ համար աւելի պարզ եւ դիւրամբօնելի կը դառնան:

Ինչո՞ւ համար եւրոպայի գրեթէ բոլոր ազգերը ահագին գումարներ վատնելով գիտնականներու խումբեր կը զրկեն Եգիպտոս, Պաղեստին, Բաբելոն, Նինուէ: Ինչո՞ւ այսօր, մասնաւորապէս Ասորեստանցիներուն եւ Բաբելացիներուն նուիրուած, շարք մը մասնագիտական պարբերական հանդէսներ լոյս կը տեսնեն եւ հետաքրքրութիւնը վառ կը պահեն կատարուած եւ կատարուելիք պեղումներու արդիւնքներուն համար: Այս հարցերուն ընդհանուր հետաքրքրութեան առարկայ ըլլալուն էական պատճառը պեղումներու Ս. Գրքին հետ յարաբերութիւն ունենալն է:

Որո՞ւ յայտնի չեն մանկութենէ ի վեր Բաբելոնի եւ Նինուէի անունները: Ո՞վ չէ լսած Նաբուգոդոնոսորի, Սենեքերիմի, արեւելքէն եկող երեք մոգերուն, Փարաւոններու եւ այլոց անունները: Ամէն քրիստոնեայ գիտէ զայս եւ վառ հետաքրքրութիւն ունի զանոնք մօտէն ճանաչելու: Այսօր Գերմանիոյ, Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մէջ, Ս. Գրքը ամէն ուղղութեամբ գիտական լուրջ հետազօտութեան կ'ենթարկուի: Բայց այդ հսկայական աշխատութեան արդիւնքներէն շատ չնչին բաներ կը հասնին մեզի. արձագանքներ միայն, այն ալ անճոռնի այլակերպութեամբ: Քարացած սխալ ըմբռնումներ Ս. Գրոց մասին, կ'ողողեն հրապարակը նախապաշարելով ընթերցողը: Ս. Գրքի տառացի անսխալականութեան գաղափարը, որ այսօր Եւրոպայի մէջ յետին պահպանողականներն անգամ աւելորդ եւ վնասակար կը համարին պաշտպանել, յանուն կրօնի եւ Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան հրապարակ կը նետուի եւ գերիշխան կը հանդիսանայ առ երեւոյթ: Պաշտպաններն ալ մէկ րոպէ չեն մտածեր, թէ մենք ո՞ր բնագրին, կամ ո՞ր թարգմանութեան անսխալականութեան մասին կը խօսինք, քանի որ թէ՛ Եբրայականն ու Եօթնասնիցը եւ թէ՛ Վուլկաթան (լատինն) եւ Փեշիթօն (ասորին) իրարմէ եւ մա՛նաւանդ մերինէն բաւական բազմաթիւ, ո՛չ թէ տառացի այլ եւ բառերու, ամբողջ պարբերութիւններու, գլուխներու եւ գիրքերու տարբերութիւններ ունին: Նոյն իսկ մեր հայերէն ձեռագրերուն մէջ չենք կրնար գտնել երկու գրչագիր, որ իրարու հետ կատարելապէս տառացի նմանութիւն ունենան: Այլ տեսակէտներէն ալ շատ մեծ վտանգներ ունին քարացեալ սկզբունքները եկեղեցւոյ

մը համար: Եթէ եկեղեցի մը չուզէր իր բովանդակ ազդեցութիւնը կորսնցնել, բանիմաց դասակարգին առաջ վարկագուրկ չըլլալ, անիկա պէտք է բանականութեան արդի դարուն մէջ միջոցներ խորհի ազդելու իր հօտին ամենափոքր, բայց ամենէն զօրեղ գրագէտ դասին վրայ: Համայնքի մը մէջ տիրող մաքուր եւ բարձր կրօնա-բարոյական գաղափարները, որոնք եկեղեցւոյ եւ դպրոցին միջոցով կ'ուսուցուին, շա՛տ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունին անոր յառաջագիմութեան համար քան շարք մը բնագիտական գիտեր: Այս պատճառով ալ Ս. Գրոց շուրջ դարձող շարք մը խնդիրներ մենք պէտք չէ անտեսենք, եթէ անոնք մեր ականջին եւ նահապետական կամ զուտ քրիստոնէական ըմբռնումներուն ընդդէմ ալ ըլլան. մենք պէտք է ճանշնանք այս տեսակէտները եւ գիտակից պաշտպան հանդիսանանք մեր կրօնական գաղափարներուն: Փախուստը, տգիտութիւնը ետ կը տանին մեզ: Քրիստոնէական կրօնը վախճալու պատճառ չունի բնաւ, եւ ինչպէս հին ատեններ աղանդաւորներու դէմ հին միջոցներով, այժմ ալ արդի բնագիտութեան, փիլիսոփայութեան, պատմութեան հայեացքներուն դէմ ալ նորագոյն գիտական քննադատութեան ընծայած արդի միջոցներով պէտք է մաքառի, որքան որ անոնք իրեն դէմ ուղղուած ըլլան: Հարկաւ այս վիճաբանութեան մէջ շարք մը նախապաշարումներ կ'իյնան, բայց անոնք քրիստոնէութեան էութեան չեն վերաբերիր: Բայց քրիստոնէական հիմնական ճշմարտութիւններն ալ աւելի կը փայլին եւ Ս. Գիրքը այլ եւս առասպելներու եւ աւանդութեանց ժողովածու չնկատուիր: Այս տեսակէտէն ամենամեծ կարեւորութիւն ունի տեսնել, թէ Ս. Գիրքով նուիրագործուած պատմուածքները ո՞րպիսի յարաբերութեան մէջ կը գտնուին վերջին տասնեակ տարիներու պեղումներուն հետ, եւ կամ խնդիրը աւելի որոշ կերպով ձեւակերպելով, ասորա-բաբելական սեպագիր արձանագրութիւնները աւելի կը հաստատեն թէ կը հերքեն Ս. Գրոց աւանդածները: Ժամանակագրական խնդիրը մէկդի ձգելով պէտք է խոստովանինք թէ արեւելքին վերաբերեալ բոլոր պատմական հնախօսական ուսումնասիրութիւնները ընդհանուր առմամբ աւելի կը հաստատեն քան թէ կը հերքեն Ս. Գրոց տեղեկութիւնները, եւ մեծ մասամբ աւելի կը պարզեն Ս. Գրոց մէջ աւանդուած մթին ակնարկներն ու յիշատակութիւնները:

Հին ատեններ այնպէս կը նկատուէր թէ Իսրայէլացիք աշխարհի ամենէն նախնական ժողովուրդն էին: Զէ՞ որ Ադամ եւ Եւա, Նոյ եւ Դովտ Իսրայէլեան աւանդութենէ միայն ծանօթ էին: Հին Կտակարանը մանրամասն տեղեկութիւններ կը հաղորդէր աշխարհի ստեղծագործութեան, ջրհեղեղի մասին: Ան կը յիշէր Դաւիթն ու Սողոմոնը, որ Քրիստոսէ մօտաւորապէս 1000 տարի առաջ ապրած էին, կը յիշէր Մովսէսը՝ որ 1400, Աբրահամը՝ որ 2200 տարի փրկչական թուականէն առաջ կենցաղավարած էին: Մանրամասնութիւններ կը հաղորդէր անոնց մասին: Մինչեւ անցեալ դարուն վերջերը՝ Ս. Գիրքը ծանօթ հին արեւելքի պատմութեան համար միակ աղբիւրն էր: Հոս կը խօսուէր այնպիսի ժամանակներու մասին, որ Յունա-Հռոմէական դասական շրջանէն տասնեակ դարերով առաջ կ'իյնային. հոս կը յիշուէին այնպիսի ժողովուրդներ, որոնց անունն անգամ չէին գիտեր Յոյն եւ Լատին մատենագիրներ: Ս. Գիրքը 550 տարի Քրիստոսէ առաջ սկսելով աւելի հնագոյն ժամանակներու մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան միակ աղբիւրն էր: Սեւ Ծովէն մինչեւ Հնդկաց Ովկէանոս, Կասպից Ծովէն մինչեւ Միջերկրական բնակող մարդկութեան հնագոյն ծանօթութիւնը անոր կը պարտինք:

ԺԹ-րդ դարուն եգիպտոսի հսկայական բուրգերը բացուեցան, անոնց անբարբառ գիրերը վերակենդանացան եւ սկսան թոթովել ու պատմել Քրիստոսէ մինչեւ 5000 տարի առաջ եղած դէպքերն ու յիշատակները: Անոնց վկաներն եղան շուտով Ասորեստանցիք եւ Բաբելացիք, որոնց սեպագրերու լեզուն ալ բացուեցաւ եւ այսպէսով լսելի եղաւ ամենահին քաղաքակիրթ ժողովուրդներու ձայնը՝ Ս. Գրոց պատմած շարք

մը խնդիրներու մասին: Թէ՛ Եգիպտական եւ Թէ՛ Ասորա-Բաբելական գրութիւնները Եբրայականէն 3000-4000 տարի հին են:

Բ.

Ամերիկացիք բացին Նիբբուր կամ Նուֆֆար քաղաքը, որ Բաբելոնէն հարաւարեւելք կ'իյնայ եւ հոն գտան Մուրաշու եւ Որդիք վաճառականական մեծ տան գործառնութեանց վերաբերեալ գրութիւններ, գրուած Քրիստոսէ 450 տարի առաջ: Հոն կը յիշուին Բաբելոն մնացած շատ մը հրեայ գերիներու անունները, գոր. օր. Նաթանայէլ, Հակկայ, Բենիամին: Հոս կը յիշուի նաեւ Քապար (Մեծ) ջրանցքը, որ արդէն Եգեկիէլի մարգարէութեան Ա. 3-էն յայտնի է եւ որ մինչեւ օրս ալ նոյն անունը կը կրէ:

Բաբելոնի մէջ շինուած աղիւսները կը կրեն սովորաբար այն քաղաքին անունը, որուն կը պատկանին անոնք: Այս ձեւով յաջողեցաւ Սըր Հէնրի Ռոլինսըն 1849-ին գտնել Քաղդէացիներու ՈՒՐ քաղաքը, Ծննդոց գիրքին մէջ Աբրահամի երկիցս վկայեալ հայրենիքը. «Եւ Թարա իր որդին Աբրահամը, եւ իր թոռը, Առանին որդի՝ Ղովտը... առաւ եւ անոնց հետ Քաղդէացւոց ՈՒՐ քաղաքէն ելաւ դէպի Քանանու երկիրն երթալու» (Ծնն. ԺԱ, 31). «Ես եմ Տէրը, որ քեզ Քաղդէացւոց ՈՒՐ քաղաքէն հանեցի, եւ այլն» (ԺԵ, 7. Ծննդ.): ՈՒՐ քաղաքը կը գտնուի Եփրատի ստորին հոսանքի աջ կողմը, այժմ էլ-Մուգայեար կոչուած աւերակներուն տեղը:

Բեւեռագիր արձանագրութիւնները շատ բացորոշ աշխարհագրական տեղեկութիւններ կը բովանդակեն: Առաջ, օրինակի համար, Կարկէմիշ քաղաքը, որուն քով Նեքօ Փարաւոնին դէմ մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Նաբուգոդոնոսոր, Քրիստոսէ առաջ 605-ին: Երեմիա Մարգարէ Տիրոջ իրեն ըրած յայտնութիւններուն մէջ կը խօսի նաեւ. «Եգիպտացւոց թագաւորին Փարաւոն Նիքաւովի Քարքամիսի մէջ Եփրատ գետին քովը եղող զօրքին վրայ, որն որ Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թգր.ը զարկաւ», (Երեմ. ԽԶ. 2. հմմտ. Բ. Մնաց. ԼԵ. 20 եւ Դ. Թագ. ԻԳ. 29): Անգլիացի ասորագէտ՝ (բեւեռագէտ) Ճորճ Սմիթ, 1876-ի Մարտ ամսուն Հալէպէն ելնելով ուղղակի դէպի Եփրատի ափը՝ Պիրիճիկ դիմեց, ուր հին բեւեռագիր արձանագրութեանց համաձայն քետացւոց կամ հիթիթներու մայրաքաղաքը Կարկէմիշ պիտի գտնուէր: Անիկա Ճերապիս կոչուած աւերակավայրը նմանցուց այդ նախաքրիստոսեան հին քաղաքին¹:

Ինչպէս Ս. Գրոց մէջ յիշուած շարք մը տեղեր, նոյնպէս շարք մը անձեր բեւեռագիր արձանագրութեանց լոյսով կը լուսաբանուին: Եսայի Մարգարէ կը յիշէ ասորի իշխող մը Սարգոն անունով, որ Եգիպտացիներն ու Եթովպացիները պիտի գերէր եւ Ասսուտ = Ազովտոս քաղաքի դէմ ալ զօրավար մը ղրկելով արդէն գայն գրաւած էր: Ֆրանսացի հիւպատոս էմիլ Պոթա 1849-ին սկսաւ պեղել գերման գիտնականի մը խորհուրդին հետեւելով Մուսուլի մօտերը գտնուող Խորսապատ կոչուած աւերակներուն կոյտը:

Առաջին շէնքը, որ հողին տակէն ելաւ, Սարգոնի ապարանքն էր: Ո՛չ միայն իր հոյակապ ապարանքը ամբողջովին գետնի տակէն հանուեցաւ, այլ եւ գտնուեցան իր բազմաթիւ արձանագրութիւնները եւ իր իսկ պատկերը, որ կը ներկայացնէ բարձրահասակ անձ մը երկար վերարկուով եւ վերնազգեստով զարդարուած, գլխուն վրայ գլխադիր ծածկոց մը, որուն մէջտեղ ծոպի տեղը կարճ՝ բայց սուր բոլորաձեւ կերպով կը վերջանայ: Սարգոն կանգնած է իր զօրավարին դէմ, որ գրեթէ նման զգեստ կը կրէ, բայց ո՛չ նման գլխադիր: Երկուքին մազերն ալ յարդարուած են առանձին խնամքով, երկուքին ալ ձախ ձեռքը իրենց սուրբերուն վրայ կը հանգչի, մինչ Սարգոն աջ թեւով

¹ Տե՛ս Հմմտ. Տ. Բաբլէն Վրդ.-ի Մովսէի Կաթողիկոսարանը. եր. 52, 95-96, 100:

գայիսոն մը կը բռնէ, իր զօրավարը կիսարձակ բացած է զայն: Երկուքն ալ ապարան-
ջաներ ունին:

Դ. Թագաւորութեանց ԺԸ. 14-ին մէջ կ'ըսուի. «Եւ Յուդայի Եզեկիա Թագաւորը Լա-
քիս մարդ զրկեց Ասորեստանի Թագաւորին ըսելով. մեղա՛յ, վրայէս ե՛տ դարձիր, ինչ
որ իմ վրաս դնես կը հատուցանեմ եւայլն»: Հոս, ինչպէս յաջորդ գլուխին մէջ, Սենեքե-
րիմի, Ասորեստանի Թագաւորին մասին է խօսքը, որուն անունը Ս. Գիրքէն ամէն
քրիստոնէին ծանօթ է, որուն Եզեկիա «Տիրոջ տաճարին դուռներուն եւ դրանդիքնե-
րուն վրայի ոսկին» անգամ ընծայ զրկեց դէպ ի Լաքիս (Դ. Թագ. ԺԸ. 14-18):

Արդ Սենեքերիմի (= Սին-ախա-րի-պու) Նինուէի մէջ գտնուած ապարանքին քան-
դակադրոշմ պատկերներէն մէկը կը ներկայացնէ զայն, որ հարաւային Պաղեստենի
Լաքիշ քաղաքին մէջ աթոռի մը վրայ բազմած կ'ընդունի Երուսաղէմացի Եզեկիայի
ընծաներն ու հարկը: Պատկերին շուրջ գրուած արձանագրութիւնն ալ կ'ըսէ. «Սենեքե-
րիմ Ասորեստանի արքան... քննեց Լաքիշէն (= Լաքիս) եկած ընծաները»: Յայտնի
է նոյնպէս, թէ Սենեքերիմի Բաբելոն նստող թշնամին՝ Մարովդաք Բաղադան, Եզեկիա-
յին նամակներ եւ ընծաներ զրկած է. արդ՝ այժմ Պերլին գտնուող քանդակապատկեր
մը կը ցուցնէ, զՄերոտաք-Պալատան՝ Բաբելոնի իշխանը, որուն մեծ երկիրներ կը շնորհ-
ւին:

Ո՞վ պէտք է գնահատէր Ծննդոց գիրքի ԺԴ-րդ գլխուն մէջ այնքան յաճախ յիշուող
Ամրափաղ Թագաւորը, նոյնն է Ամրաֆելի կամ ըստ ասորականին՝ Համուրապի մեծ
օրէնսգիրին հետ:

Այսպէս յարութիւն կ'առնեն մօտաւորապէս մենէ 3000 տարի առաջ ապրող անձե-
րը, մինչեւ անգամ իրենց կնիքները պահուած են: Ահա ձեզ Դարեհ Վշտասպեանի կը-
նիքին նկարագրութիւնը: Ամբողջ կնիքը քառակուսի ձեւ ունի, ձախ կողմը կը գրտ-
նուի բեւեռագիր եռատող արձանագրութիւն մը, որուն երկու կողմերը Արմաւենիի
ծառեր տնկուած են, Դարեհ ոտքի վրայ կանգնած նետեր կ'արձակէ իր դէմ, ետեւի
երկու ոտքերուն վրայ կայնած առիւծին: Վերէն՝ պատկերին մէջտեղը գրուած է Ահու-
րամազդայի պատկերը (Արամազդ): Այս արձանագրութիւնը երեքլեզուեան է եւ կնիքը
կը գտնուի այժմ Բրիտանական Թանգարանի հազուագիւտ գանձերուն մէջ: Ուրիշ կնիք
մը ունինք շատ աւելի հին, այսինքն Քրիստոսէ առաջ մօտաւորապէս 4-րդ հազարամ-
եակին շինուած: Այս կնիքի տէր՝ իշխանն ալ կը պատմէ, թէ ինք իր հայրը ճանչցած չէ,
որովհետեւ ան իր ծնունդէն առաջ մեռած էր եւ որովհետեւ իր հօրեղբայրը իր այրի
մօր հոգ չտարաւ, այս պատճառով մեծ նեղութեան մէջ ծնած է ան. «Եփրատի մօտ
Ազուբերան երկրին մէջ Թաքուն ծնաւ զիս (մայրս), կ'ըսէ արձանագրութիւնը, դրաւ
զիս եղեգնեայ կողովի մը մէջ եւ ծեփեց անոր բերանը, գետին մէջ ձգեց զիս, որ իր
ալիքներուն վրայ առնելով տարաւ զիս մինչեւ Աքքի ջրակիրին: Բերկրութեամբ սրտի
խնամեց զիս անիկա եւ կրթեց իբր իր զաւակը եւ զիս պարտիզպան ըրաւ իրեն: Ահա
Իսդար (հայերէն՝ Աստղիկ), երկինքի Տիրոջ աղջիկը, սիրեց զիս եւ մարդերու իշխան
ըրաւ զիս»: Ահա այսպէս կը խօսի Սարգոն Ա.-ը կամ իր անուան ասորական ձեւով
Սարկանի-շար-ալի: Կարգացէք Մովսիսի պատմութիւնը անգամ մըն ալ եւ դուք շարք
մը նմանութիւններ կը գտնէք այս առասպելախառն պատմութեան հետ:

Ո՛չ միայն Հին Կտակարանի անձեր ու վայրեր այլ եւ հոն յիշուած ամբողջ ժողո-
վուրդներ կը վերակենդանանան բեւեռագիր արձանագրութեանց շնորհիւ: Մանաւանդ
ասորեստանցիք, որոնք Քրիստոսէ մօտ 500 տարի առաջ իրենց քաղաքակրթութեամբ ու
կեանքով պատմութենէն անյայտացած են, այժմ Նինուէի աւերակներու պեղումներով
իրենց մանրամասն պատմութիւնը կը շնորհեն մեզ եւ մարգարէից գիրքերը այլ եւս մոլթ
եւ անհասկնալի չեն, այլ պարզ եւ պատճառաբանեալ: Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ

Եսայի մարգարէ Ասորեստանցւոց գունդերուն արշաւանքը. «Անոնք արտորալով արագութեամբ պիտի գան: Անոնց մէջ մէկը յոգնած պիտի չըլլայ եւ մէկը պիտի չը սահի, ո՛չ մէկը պիտի մրափէ կամ քնանայ, ո՛չ մէկուն մէջքէն գօտին պիտի քակուի եւ ո՛չ ալ կօշիկին կապը պիտի կտրուի: Անոնց նետերը սուր են ու բոլոր աղեղները լարուած, անոնց ձիերուն սմբակները գալլախազի կը նմանին եւ կառքերուն անիւները մրրիկի պէս են: Անոնց մոնշիւնը առիւծի պէս է, կորիւններու պէս կը մոնչեն, կը գոչեն ու կողոպուտը կը յափշտակեն եւ զանիկա կը փախցնեն եւ ազատող մը չկայ» (Եսայի. Ե. 26-29): Ահա այս ասորիներուն ո՛չ միայն արշաւանքներու նկարագրութիւնն ունինք մեր առջեւ, այլ եւ անոնց հետիոտն, ձիաւոր եւ կառամարտիկ զօրքերու քանդակապատկերն, ինչպէս եւ անոնց պարիսպներ խորտակող բաբաններուն նկարներն, անոնց աղեղնաւորներու, տիգաւորներու սրամարտիկներու կռիւներն եւայլն: Սաղմանասար Բ.-ի Սարկոնի եւ Սենեքերիմի ապարանքներէն ելած քանդակները լիովի տեղեկութիւն կու տան մեզի աշխարհի այս առաջին զինուորական պետութեան սպառազինութեան եւ ռազմագիտութեան զարգացման վրայ: Այս քանդակներուն մէջ կարելի է տեսնել, ի միջի այլոց, սպայի մը նկարը Սարկոնի բանակէն, որուն գլուխի եւ մօրուքի մագերուն յարդարանքը նոյն իսկ մեր շիք պարոններու եւ վերջին մօտայով հագնուող օրիորդներու նախանձը կը շարժեն: Հոն կը տեսնուին արքայական կառք տանող մանկլաւիկներ եւ Սարդանաբալի որսորդութեան եւ քաջութեան բնորոշ տեսարաններ: Սարդանաբալ ամենէն աւելի կը սիրէր առիւծներու որսը, զորս վանդակներուն մէջ կամ առանձին անտառներու մէջ կը պահէին (Հմմտ. Եզեկիէլ. ԺԹ. 1շ. մանաւանդ 9):

Բերա - Կ. Պոլիս

ՏՕՔԹ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ

(Շար. 1)

